

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ «РИСАЛА ФИ-С СИАСА» ТРАКТАТЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ*

¹Хаван Айдынгүл, ²Мустафаева Анар Абдикадиевна
¹aidyngulk@gmail.com, ²rummana@mail.ru

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Алматы, Қазақстан)

¹*Khavan Aidyngul*, ²*Mustafaeva Anar*
¹aidyngulk@gmail.com, ²rummana@mail.ru
^{1,2}*Al-Farabi Kazakh National University*
(Almaty, Kazakhstan)

Аңдатпа. Қазақ елі өз тәуелсізін алып, тұғыры биіктеген тұсында халықтың рухани өмірінде оң өзгерістер орын алғаны белгілі. Тәуелсіздік аясында жүзеге асырылған «Мәдени мұра» (2003), «Халық – тарих толқынында» (2013), «Ұлы даланың жеті қыры» (2018) жобалары сондай-ақ, 2020 жылы ЮНЕСКО, ИСИСКО сынды халықаралық ұйымдардың қолдауымен аталып өткен Әбу Насыр әл-Фарабидің (870 – 950) 1150 жылдық мерейтойы аясында жүргізілген кешенді ғылыми зерттеулер көне қазақ даласында туып-өскенімен, өмірінің шығармашылық кезеңі шет елдерде өткен ойшылдардың шетел мұрағаттарында сан жылдар бойы жабулы жатқан жазба мұраларын оралтуға зор мүмкіндік туғызды.

«Фараби жылы» (2020 ж.) аясында ойшылдың әлем мұрағаттарында сақталған жазба мұраларын іздестіру, қолжазба нұсқаларын жинау, оқу, зерттеу бағытында қазақстандық ғалымдар кешенді ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді. Ғалымның мұрасы мен ойларын сараптап, пайымдап, танып және танытып насихаттау барысында көптеген ғылыми-танымдық конференциялар мен симпозиумдар болып өтті. Қазақстан Республикасы тарихи тәуелсіздігін алғаннан кейін (1991 ж.) Әбу Насыр әл-Фараби есімі берілген Қазақ Ұлттық университеті (ҚазҰУ) әл-Фараби мұраларының қолжазбаларын әлем мұрағат қорларынан іздеп табу, жинақтау, зерттеу, аудару, ғылыми сипаттамасын беру жұмысын ұйымдастыруды міндеттеп алған болатын. Осы жоба аясында ғалымның «Рисала фи-с Сиаса» (Саясат жайлы трактат*) (رسالة في السياسة) атты еңбегінің түрлі атпен сақталған қолжазбалары әлем мұрағаттары мен сирек қорларынан табылып отыр. Мақалада «Рисала фи-с Сиасаның» ғылымда зерттелуінің тарихи хронологиялық реті көрсетіледі.

Түйін сөздер: Әл-Фараби мұрасы, «Рисала фи-с Сиаса», қолжазба, мұрағат, деректану.

ӘЛ-ФАРАБИ МҰРАСЫ: АУДАРМАЛАР МЕН ЗЕРТТЕУЛЕР

* Бұл зерттеу ҚР БҒМ ҒК тарапынан қаржыландырылған ЖТН АР08857715 жобасы аясында әзірленді.

Кіріспе

Қазақстан ғылымы соңғы жылдары ортағасырлық түркі текті ғалым, ойшыл Әбу Насыр әл-Фарабидің энциклопедиялық мұрасына аса қызығушылық танытып келеді. Бастауы ХХ ғасырдың ортасына тән (1958-60 жылдар) отандық фарабитанулық зерттеулердің бұл кезеңдегі жаңалығы еуропаорталықтық ойлау қалыбынан біртіндеп шығып, түркі-исламдық діни орталықтық көзқарасқа бет бұрғандығымен ерекшеленеді. Себебі ғалымның жазба мұрасы түркі халықтарының рухани мәдениетінің барлық саласында – әдебиетінде, тарихында, дүниетанымында, ойлау жүйесінде өзіндік із қалдырды.

Түркілік мәдениет гүлдендірген көне Отырар арабтар келгеннен кейін *Фараб* (فاراب) атанып, ортағасырлық араб-мұсылман өркениетіне өлшеусіз үлес қосқан «әл-Фараби» яғни «Фарабтық» ныспылы ғалымдарды өмірге әкелді. Белгілі ғалым, академик Әбсаттар Дербісәлінің тарихи-филологиялық зерттеулері бір ғана Отырар қаласының өзінен әртүрлі ғылым, білім, мәдениет пен дін салаларының өкілдері болған отыздан астам ғұламаның шыққанын көрсетіп отыр. Сол ойшылдардың ішіндегі бірегейі, ғылымның барлық саласын қамтып еңбек жазған ғалым Әбу Насыр әл-Фараби (h.ж.260/870 – h.ж.339/950) еді.

Әбу Насыр әл-Фараби артына бай жазба мұра қалдырды. Ғалымның шығармалары алдымен қолжазба күйінде әлемге таралып, баспа ісі өмірге келуімен бірге жарыққа шыққан еңбектері түрлі ғылым саласындағы зерттеулерге арқау болды. «Әбу Насырдың көптеген туындылары дүние жүзі кітапханаларында сақтаулы, бізге беймағлұм күйде. Демек, оларды іздестіру, жарыққа шығару, сөйтіп халықтың игілігіне айналдыру – болашақтың зор міндеттерінің бірі», – дейді ғалым Ә.Дербісәлі [1, 38 б.]. Бүгінгі таңда Әбу Насыр әл-Фарабидің шығармаларының қолжазбалары Тегеранда, Исфahanда, Иракта, Бейрутте, Хайдарабадта, Каирде, Стамбулда, Берлинде, Лейденде, Лондонда, Мадридте, Ташкентте және әлемнің басқа да елдерінде сақтаулы екені анықталып отыр.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу мақалада соңғы жылдары Отандық фарабитану ғылымындағы түбегейлі өзгерістер негізге алынып (әл-Фараби мұрасын зерттеп-зерделеудің соны бағыттарын қалыптастыру, ғалым шығармаларының қолжазбаларын анықтау, табылған қолжазбаларды жинау, еңбектерін түпнұсқадан тікелей қайта аудару, ғалым тұжырымдарын жаңаша дәйектеу), тарихи-салыстыру, тарихи-типологиялық, хронологиялық, герменевтикалық, деректанулық, мәтінтанулық бағыттағы зерттеу әдістері қолданылды.

Әл-Фарабидің жазба мұрасының дереккөздердегі саны

Әбу Насыр әл-Фарабидің ғылыми өмірі мен жазба мұрасы туралы жазылған алғашқы дереккөздер ретінде ортағасырлық араб тілді библиографиялық еңбектер аталады. Бұл ойшылдың өзі көзі тірісінде-ақ, шығармалары ғалымдардың назарына ілініп, өз бағасын алып үлгергенін аңғартады. Дегенмен, арада ғасырлар өткеніне қарамастан, ғалымның жазба мұрасы мен оның санына қатысты ғалымдар арасында әлі де бірізді пікір байқалмай келеді.

Ортағасырлық араб тарихшысы Ибн ән-Надимнің (* – 384 h.ж./994) «Әл-фиһрист» (الفهرست) /Тізімдер/ атты библиографиялық еңбегінде Әбу Насыр әл-Фарабиің жеті еңбегі аталады. Жылнамашы әл-Құртуби (600 h.ж./1214 – 671 h.ж./1273) «Китаб табақатул умамына» (كتاب طبقات الأمم) /Ұлыстар кітабы/ ғалымның төрт еңбегінің ғана атын енгізген. Тарихшы Әбу-л Хасан әл-Қифти (568 h.ж./1172 – 646 h.ж./1248) «Ихбәр әл-улама би ахбар әл-хукама» (إخبار العلماء) /Ғалымдар тарихы/ атты еңбегінде әл-Фараби трактаттарының саны жетпіс төрт дейді. Әл-Байһақи (384 h.ж./1099 – 458 h.ж./1170) «Татимма суан әл-хикмә» (تتمة صوان الحكمة) /Даналық сөздерге толықтырма/ библиографиялық көрсеткішінде әл-Фарабидің он екі еңбегінің тізімін берсе, ибн Әби Усайбиъа (600 h.ж./1203 – 668 h.ж./1270) «Уйун әл-анбуафи табақати-л атибасында» (عيون الأنبياء في طبقات الأطباء) /Дәрігер топтары жайлы жаңалықтардың қайнар көзі/ Әбу Насыр әл-Фараби шығармаларының санын жүз он үшке жеткізген.

Неміс ғалымы Мориц Штейншнейдер (Moritz Steinschneider) (1816-1907) әл-Фарабиің жүз он жеті еңбегін анықтады. Ирандық ғалым Али Акбар Дэххудо (1978-1956) (Лугатнамә) жүз тоғыз десе, түрік ғалымы Ахмед Атеш (Ahmed Ateş) (1917-1966) библиографиясы («Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası») жүз алпыс, тәжік ғалымы Б.Ғафуров (1908-1977) зерттеулері екі жүзге жеткізеді.

Ғалым Әбсаттар Дербісәлі «Түркиядағы жазба жәдігерліктеріміз» атты мақаласында Әбу Насыр әл-Фарабидің Түркия кітапханалары мен қолжазба қорларында сақтаулы тұрған жүзден астам еңбектерінің тізімін келтіріп, ойшылдың «...өмірі мен шығармаларына арналған әлемдік деңгейдегі бір ізді, біртұтас, толыққанды библиография әлі еш жерде, ешқандай елде жасалған емес» [2, 97 б.] деген еді.

Дегенмен, уақыт өткен сайын Отырар ойшылының әлем мұрағат қорларында жабулы күйінде, зерттеу нысанына ілінбей, жасырын жатқан еңбектерінің қолжазбалары табылып, ғалым шығармаларының қатарына қосылып келеді. Сондай еңбектерінің бірі ғылымға әуелі «Рисала фи-с Суаса» (رسالة في السياسة) /Саясат жайлы трактат/ деген атпен танылып (1901 ж.), кейін әлем мұрағат қорларынан түрлі атпен сақталған қолжазбалары табылған еңбегі.

«Рисала фи-с Сиасаның» өңделуі, жариялануы

Екінші ұстаз Әбу Насыр әл-Фарабидің бұл жазба мұрасын алғаш рет ғылыми айналымға енгізген ғалым Луис Шейхо (Luis Cheikho (1859-1927)). Толық аты-жөні – Луис Шейхо бин Юсуф, бин Абдул Масих бин Яқуб. Ғалым Л.Шейхо аталған трактат туралы алғаш рет 1897 жылы Парижде өткен «Халықаралық шығыстанушылар конгресінде» (Actes du Onzieme Congres International des Orientalistes) атап өтіп, еңбектің қолжазбасы Бейрут қаласындағы (Ливан) «Әл-мактаба әш-шарқийа» (المكتبة الشرقية) /Шығыс кітапханасы/ мұрағатында жинақ ретінде сақтаулы тұрғанын жеткізеді [3, 42-125 б.].

Ғалым Луис Шейхо Бейрут қаласында 1898 жылдан бастап жарыққа шыға бастаған «Әл-машириқ» (Al-MACHRIQ «المشرق») журналының 2-санында (1899 ж.) бір ғылыми мақала жариялап, онда былай деп жазады: «... қолжазбаны құрастырып, жинаған белгілі заңгер, ғалым Жиржис Сафа... арабша *насх* жазуымен көшірілген... он сегізге жуық трактаттың мәтіні кездеседі... шамамен 360 беттік ескі жинақ... көшірілген уақыты көрсетілмеген, парақтарына қарап һижридің сегізінші, миладидің он төртінші ғасырының соңы деуге болады... жүзге тарта бетінде әртүрлі көне кітаптардан үзінді... әл-Фарабидің сүннет пен шарифат жайлы кітабынан үзінді кездеседі» [4, 1103-1105 б.].

Трактаттың қазіргі ғылымға сай ең алғашқы басылым нұсқасы ХХ ғасырдың басында «Әл-Машириқ» (Al-MACHRIQ «المشرق») журналының екі нөмірінде (1901 ж. № 14, 15) жарық көрді. Қолжазбаны өңдеп, жариялаған аталған журналдың сол кездегі бас редакторы ғалым Луис Шейхо болатын. Ол еңбектің Ватикан Апостол (*Biblioteca Apostolica Vaticana*) және «Шығыс кітапханасы» (المكتبة الشرقية) (Бейрут) қорынан табылған қолжазбалары негізінде «Рисала Әби Наср әл-Фараби фи-с Сиаса» (رسالة أبي نصر الفارابي في سياسة) /Әбу Насыр әл-Фарабидің саясат жайлы трактаты/ деп атап, өңдеп шығарады. Трактаттың алғысөзінде: «Бейруттегі «Шығыс кітапханасында» кейбірі философиялық кейбірі әдеби трактаттарды қамтитын ескі жинақ бар екенін «Әл-машириқта» (басылым 3) айтып кеткен едік. Солардың ішінде Әбу Насыр әл-Фарабидің он үш беттен тұратын саясат жайында жазылған бір трактаты кездеседі... Ватикан кітапханасынан трактаттың екінші нұсқасын таптық... Ватикан нұсқасы «Кәлам Аби Наср әл-Фараби фи Уасайа...» (كلام أبي نصر الفارابي في وصايا) /Әбу Насыр әл-Фарабидің өсиет сөздері/ деп басталады...» [5, 648-653 б.], – деп жазады ғалым Л. Шейхо.

Кейін ливандық тарихшы ғалым Жиржис Сафа (*Jirjis Safa*) 1849-1933) «Әл-машириқ» журналында (№ 4, 1913) жарық көрген «Таъриф баъд махтутат фи мактабати» (تعريف بعض مخطوطات مكتبتي) /Кітапханамдағы кейбір қолжазбалардың түсіндірмесі/ атты мақаласында «Рисала фи-с Сиасаның» қолжазбасы енген жинаққа сипаттама береді: «...қалың келген философиялық ескі қолжазбалар жиынтығы... ол туралы 1897 жылы шығыстанушылар

конгресінде ғалым Луис Шейхо егжей-тегжейлі сипаттап кеткен болатын... ұзындығы 23 см, көлемі 16 см. Бет саны 360, әр беттегі қатар саны 17. Кем дегенде, 500 жылдай бұрын жазылған ескі екенін парақтарына қарап айтуға болады... соңғы 50 дей бетінде жартысы бар, жартысы жоқ тоғыз мақаладан үзінді... алты парақ шарифат және саясат жайлы философиялық әдіспен жазылған трактаттан үзінді бар, авторы белгісіз, әл-Фарабидікі болуы керек...» [6, 168-178 б].

Жоғарыдағы ғалым Луис Шейхо айтып кеткен «...әл-Фарабидің сүннет пен шарифат жайлы кітабынан үзінді...» (قطعة من كتاب السنن و الشرائع للفارابي) мен ғалым Жиржис Сафаның «...алты парақ шарифат және саясат жайлы философиялық тұрғыдан жазылған трактаттан үзінді, авторы белгісіз, әл-Фарабидікі болуы керек...» (قطعة من رسالة في ستة اوراق لا يعلم صاحبها و هي تتضمن كلاما (...قطعة من رسالة في ستة اوراق لا يعلم صاحبها و هي تتضمن كلاما...)) дегені Әбу Насыр әл-Фарабидің біз зерттеп отырған «Рисала фи-с Сиаса» трактаты.

Әбу Насыр әл-Фарабидің ғылыми өмірі мен жазба мұрасы туралы жазылған алғашқы дереккөздер ретінде ортағасырлық араб тілді библиографиялық еңбектер басшылыққа алынады. Дегенмен, аталған көрсеткіштердің ішінде ойшылдың «Рисала фи-с Сиаса» трактаты тек әл-Байһақидің еңбегінің (*Татимма суан әл-хикмә*) соңында келген туған, қайтыс болған жылы белгісіз әл-Ғазнауи (*الغزنوي*) атты автордың «*Итмам әт-татимма*» («*إتمام التمام*»)/Татимманың соңы/ делінген жазбасында Әбу Насыр әл-Фарабидің шығармаларының қатарында аталады [7, 77 б.]. Ал араб фарабитанушысы Мұхсин Мәһди (*محسن مهدي* (1924-2007) ғалым Луис Шейхо жарыққа шығарған «*Рисала фи-с Сиасаның*» негізгі атауы «*Жауамиъу ас-сиаса*» («*جوامع السياسة*»)/Саясат қырлары/ екенін айтады [8, 35 б.].

Әбу Насыр әл-Фарабидің «*Жауамиъу ас-сиаса*» атты еңбегі бар екені туралы кейбір классикалық дереккөздерде жазылғанымен, трактаттың өзі әлі күнге дейін табылып, жарияланған емес. Тарихшы Хажидің Халифа (*Катір Çelebi*) (1609-1657) «*Кашиф аз-зунун ған асами әл-кутуб уа-л фунун*» (*كشف الظنون عن أسامي الكتب و الفنون*) /Кітап аттары мен ғылым салалары туралы пікірлердің ашылуы/ атты библиографиялық еңбегінде: «...әл-Фараби мәшһүр ғалым, ойшыл... кітабының аты «*Китаб жауамиъ ас-сиаса*» («*كتاب جوامع السياسة*») [39-41, 9] б.] деп береді. Ибн Усайбиъа (1203-1270) өз еңбегінде «*Китаб жауамиъ ас-сиаса, мухтасар*» («*كتاب جوامع السياسة مختصر*»)/Саясат қырлары кітабы, қысқаша/ [10, 356.] дейді. Ас-Сафадидің (1296-1363) библиографиялық көрсеткішінде «*Жамауиъу ас-сиаса*» (116, 11) («*جوامع السياسة*») делінген. Дегенмен, біз зерттеп отырған «*Рисала фи-с Сиаса*» мен «*Жамауиъу ас-сиасаның*» бір еңбек екені нақтылауды қажет етеді.

Ғалымның «*Рисала фи-с Сиаса*» трактаты 1908 жылы Л.Шейхо құрастырған «*Мақала фалсафия қадима ли баъди машаһири фаласифати әл-араб муслимин уа насара*» («*مقالات فلسفية قديمة لبعض فلاسفة العرب مسلمين و نصارى*») /Кейбір мәшһүр араб философтарының (мұсылман, христиан) көне

философиялық шығармалары/ атты кітапқа еніп, екінші рет жарияланды [12, 18 б.]. Еңбек 1911 (Бейрут), 1985 (Каир) жылдары қайта басылым бетін көрді.

«*Рисала фи-с Сиасаның*» мәтіні Л.Шейхо басылымдарынан кейін 1952 жылы парсы текті, тарихшы ғалым ибн Мискауайһтің ابن مسكويه (Әбу Әли Ахмед бин Мухаммад бин Яқуб) (320 h.ж./929 – 421 h.ж./1030) «*Жауидан [жауидан] хард*» (пар. خرد (جاويدان جاودان) /Мәңгілік даналық/ атты кітабының мазмұнында жарияланды. Бұл жолы еңбек «*Кәлам әби Наср әл-Фараби фи Уасайа йағұмму нафъуһа жамиъ ман йастағмилиһа мин жамиъ табақати-н нас*» (*كلام أبي نصر الفارابي في وصايا يعم نفعها جميع من يستعملها من جميع طبقات الناس*) (Әбу Насыр әл-Фарабидің адам таптарының ішінен қолданғандардың бәрін табысқа жеткізетін өсиет сөздері/ деген атпен жарыққа шықты [13]. Кітапты құрастырып, баспаға ұсынған мысырлық ғалым Абду әр-Рахман Бәдәуи (1917-2002). Еңбектің қолжазбасы парсы, үнді, грек, араб және мұсылман ойшылдарының этикалық афоризмдері мен өсиеттерін, даналық сөздерін қамтыған жинақ ретінде сақталып жеткен.

Әбу Насыр әл-Фарабимен дәуірлес ғұмыр кешкен ибн Мискауайһтің аталған еңбегіндегі әл-Фарабиге тиесілі делінген «*Кәлам әби Наср әл-Фараби фи Уасайа...*» да ортағасырлық ешбір библиографиялық еңбекте аты аталмайды.

Алғаш рет 1951 жылы түрік ғалымы Ахмед Атеш (Ahmed Ateş) Belleten журналында (басылым 15, нөмір 57) жарияланған «Фараби еңбектерінің библиографиясы» (Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası) атты мақаласында «*Кәлам әби Наср әл-Фараби фи Уасайаны*» әл-Фараби еңбектерінің тізіміне енгізіп, сақталған орны мен тіркелген нөмірін көрсетеді [14, 57 б.].

«*Рисала фи-с Сиаса*» ХХ ғасырдың соңын ала Л.Шейхо зерттеулері негізінде екі рет басылды. Біріншісі Фуад Абд әл-Мунъим (فؤاد عبد المنعم احمد) құрастырған «*Мажмуъ фи-с сиаса*» (مجموع في السياسة) /Саясат жайлы жинақ/ (1982)) атты кітапқа енсе (әл-Мағриби, ибн Сина еңбектерімен бірге) [15], екіншісін 1991 жылы «*Усул уә қауанин сиасиа йағұмму нафъуһа жамиъа ман истағмалаһа*» (أصول و قوانين سياسية يعم نفعها جميع من إستعملها) Қолданғандардың барлығын табысқа жеткізетін саяси негіздер мен заңдар/ деген атпен Абдул Азиз ас-Сируан (عبد العزيز السيروان) жариялады [16]. Дегенмен, трактаттың «*Усул уә қауанин сиасиа...*» делінетін қолжазбасы кездеспейді. Сондықтан, бұл құрастырушылар тарапынан енгізілген атау деуге негіз бар.

Әбу Насыр әл-Фарабидің «*Рисала фи-с Сиаса*» еңбегі ХХІ ғасырдың басында да баспа бетін көрді. 2003 жылы Бейрут (Ливан) баспасынан шыққан «*Әс-сиаса әш-шаръиа. Мажмуъа расаил*» (السياسة الشرعية. مجموعة الرسائل)/Шариғат саясаты. Трактаттар жинағы/ атты кітапта «*Рисала фи-с сиаса аш-шаръиа ли Әби Наср әл-Фараби*» (رسالة في السياسة الشرعية لأبي نصر الفارابي)/Әбу Насыр әл-Фарабидің шариғат саясаты трактаты/болып жарияланды. Жинаққа әл-Фараби (870-950), Деде халифа Камал ад-Дин (?– h.ж.973/1597), Әбул

Қасым әл-Мағриби (һ.ж.370/ – һ.ж.418/), ибн Сина (һ.ж./980 – һ.ж./1030) еңбектері енген. Кітаптың алғысөзінде трактаттың мәтіні 1901 жылы басылым көрген нұсқасы (Л.Шейхо. Рисала фи-с Сиаса ли Аби Наср әл-Фараби. «Әл-машириқ», №14, 15) негізінде жарияланып отырғаны ескертілген [17, 26 б.]. Сондықтан трактаттың «Рисала фи-с сиаса әш-шаръиа» атауы құрастырушылар тарапынан берілген деп нақты айта аламыз.

«Рисала фи-с Сиаса» түрік ғалымы Фатих Токташ (Fatih Toktaş) зерттеулері негізінде қайта жарық көрді. Ф.Токташ «Farabi ve Risale fi'-s Siyase» (2009 ж.) атты зерттеу мақаласында Топкапы сарайы Ахмед III (İstanbul, Топкары Sarayı Müzesi Kütüphanesi) мұрағатында «Рисала фи-с Сиасаның» тағы бір қолжазбасы («Risale fi'-s Siyase» 3185/4) сақтаулы деп жазып [175, 18] б., «Risale fi'-s Syase'nin tahkiki» (2011 ж.) еңбегінде қолжазбаны өңдеп, жариялайды [19, 39 б.]. Алайда, біздің зерттеуіміздің нәтижесінде Топкапы мұрағатындағы қолжазбаның «Әл-мақала фи-с Сиаса» (المقالة في السياسة)/Саясат жайлы шығарма/ деген атпен сақталғаны анықталды [20].

Әбу Насыр әл-Фарабидің «Рисала фи-с Сиаса» трактаты арнайы зерттеу нысанына алынбаса да, ғалымның жазба мұрасы ретінде ХХ ғасырдан бастап жарық көрген зерттеу еңбектерде аты аталып келеді. Ағылшын ғалымы Мортон Данлоп (Morton Dunlop) (1909-1987) әл-Фараби еңбектерінің қатарында «Risalah fi's Siyasa» деп көрсетеді [21, 7 б.]. Араб фарабитанушысы Осман Амин (عثمان أمين) зерттеуінде «Рисала фи-Сиаса» (رسالة في السياسة) дейді [22, 147 б.]. Ирактық ғалым Хусейн Али Махфуз (حسين محفوظ) «Китаб фи у-сайа йаъумму нафъуһа жамиъа ман йастаъмилиуһа мин табақат ән-нас» (كتاب في وصايا يعم نفعها جميع من يستعملها من طبقات الناس/Адам таптарының ішінен қолданғандардың бәрін табысқа жеткізетін өсиеттер кітабы) деп жазады [23, 32 б.]. Ирактық ғалым Жағфар әл-Йасин (جعفر آل ياسين) өз зерттеуінде «Әс-сиаса әл-ахлақия» (السياسة الأخلاقية)/Ахлақ саясаты) деп береді [24, 45 б.]. Түрік ғалымдары зерттеулерінде «Risale fi's Siyase» болып кездеседі [25].

2020 жылы Әбу Насыр әл-Фарабидің 1150 жылдық мерейтойы дүниежүзінде аталып өткені белгілі. Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті (ҚазҰУ) ғалым мұраларын түпнұсқадан қазақ, орыс тілдеріне аудару жұмыстарын жүзеге асырып келеді. Осы жоба аясында ғалымның бірқатар трактаттары тұңғыш рет тікелей араб тілінен қазақ, орыс тілдеріне аударылып жарияланды. Солардың қатарында ғалымның «Рисала фи-с Сиаса» (رسالة في السياسة) /Саясат жайлы трактат/ еңбегі де аударылып (қазақша, орысша), ғылыми комментарийі қоса берілді [26]. Бұл басылымның жаңалығы – «Рисала фи-с Сиасаның» Египет Араб Республикасы «Араб қолжазбалар институты» мен Топкапы сарайы музей-кітапханасы (Түркия) сирек қорларында «Әл-Мауъиза» атымен сақталған нұсқасы тұңғыш рет өңделіп, текстологиясы жасалды.

«Рисала фи-с Сиаса» трактатының әлем дерекқорларындағы орны мен атауы

Әбу Насыр әл-Фарабидің «Рисала фи-с Сиаса» трактаты ғалымның өзге де жазба мұралары сияқты көптеген елдерге таралып, қолжазбалары түрлі мұрағат қорларда түрлі атпен сақталған. Мақаланы жазу барысында *Eastern library* (Бейрут), *Biblioteca Apostolica Vaticana* (Ватикан), *Leiden University Library*, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi*, *Ayasofya, Süleymaniye Kütüphanesi* (Түркия) материалдары мен ЕАР Ұлттық кітапханасы (*Egyptian National Library Dar al-Kutub al-Misriya*) және Араб қолжазбалары институты (*The Institute of Arabic Manuscripts*) деректері мен сирекқорлары пайдаланылды.

Кесте – 1. «Рисала фи-с Сиаса» трактатының әлем мұрағат қорларынан табылған нұсқалары

№	сақтаулы тұрған елі мен кітапхана аты	қолжазбалық атауы	тіркеу №	көшірілген жылы	көшірушінің аты-жөні	парақ саны
1	Dar al-Kutub al-Misriya (ЕАР Каир)	«Кәлам әби Наср әл-Фараби фи Уасайа» (Әбу Насыр әл-Фарабидің өсиет сөздері)	4419	6 9 2 һижри	Ахмад ибн Саһрурди	16
2	Biblioteca Apostolica Vaticana (Ватикан)	«Кәлам әби Наср әл-Фараби фи Уасайа» (Әбу Насыр әл-Фарабидің өсиет сөздері)	408	7 4 1 һижри	Насрулла бин Махмуд ад-Дамғани	13
3	Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi (Түркия)	«Кәлам әби Наср әл-Фараби фи Уасайа» (Әбу Насыр әл-Фарабидің өсиет сөздері)	286	1 1 3 5 һижри	Юсуф бин Ахмад бин Юсуф ал-Хауит	11
4	Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Ahmed III (Түркия)	«Әл-Мауъиза» (Уағыз)	3195/5	879 һижри	Шамс ад-Дин ал-Құдси	16
5	Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Ahmed III (Түркия)	«Әл-мақала фи-с Сиаса» (Саясат жайлы шығарма)	3185/4	8 8 4 һижри	Белгісіз	23
6	Ayasofya (Түркия)	«Кәлам әби Наср әл-Фараби фи Уасайа» (Әбу Насыр әл-Фарабидің өсиет сөздері)	1747	Белгісіз	Белгісіз	15

7	Ayasofya (Түркия)	«Кәлам әби Наср әл-Фараби фи Уасайа» (Әбу Насыр әл-Фарабидің өсиет сөздері)	4855	8 ғ. Һижри	Белгісіз	2
8	The Institute of Arabic Manuscripts (ЕАР, Каир)	«Әл-Мауъиза» (Уағыз)	382	879 Һижри	Шамс ад-Дин ал-Күдси	16
9	Leiden University Library (Лейден)	«Кәлам әби Наср әл-Фараби фи Уасайа» (Әбу Насыр әл-Фарабидің өсиет сөздері)	381 (640)	Һ и ж р и 729	Әл-Хасан ибн Әли ат-Тайиб ас-Санжари	15
10	Eastern library (Бейрут)	«Рисала фи-с Сиаса» (Саясат жайлы трактат)	белгісіз	8 ғ. Һижри	Белгісіз	13

Қорытынды

Әбу Насыр әл-Фарабидің *фәлсафа мәданийя* немесе *амалийя* (азаматтық немесе практикалық философия) бағытында жазылған еңбектерінің қатарынан орын алатын «Рисала фи-с Сиаса» трактаты ХІХ ғасырдың соңын ала басталған әлемдік фарабитанулық зерттеулердің алғашқы кезеңінде-ақ, ғылыми айналымға еніп үлгергенімен (1901 ж.), әлі күнге дейін автордың өзі белгілеп кеткен атауы нақтыланбай келе жатқан еңбегі.

Әбу Насыр әл-Фарабидің шығармашылығында ғылымға бірнеше атпен танылып, ғылыми айналымға енген өзге де еңбектері бар. Ғалымның атақты «Әс-сиаса әл-маданийя» (السياسة المدنية) /Азаматтық саясат/ трактаты ғылымға «Мәбәди әл-маужудат» (مبادئ الموجودات) /Болмыс бастамалары/ атымен де танымал. Бұдан өзге «Рисала фи-л мабади» (رسالة في المبادئ) /Болмыс жайлы трактат/, «Рисала фи қауам әл-ажсам» (رسالة في قوام الأجسام) /Дене болмыстары жайлы трактат/ атаулары да ұшырасады [27, 36 б.]. Ибн Әби Усайбиға (1203-1270) «Уйуну-л анба...» сында «...оның «Китаб ас-сиаса ал-маданийя» (كتاب السياسة المدنية) деген еңбегі бар, ол «Мәбәди әл-маужудат» (مبادئ الموجودات) деп те аталады» дейді [28, 233 б.].

Осы қатарға ғалымның «Тахсил ас-сағада» (تحصيل السعادة) /Бақытқа жету жайында/ және «Танбиһ ала сабил ас-сағада» (تنبيه على سبيل السعادة) /Бақытқа жол сілтеу/ атты екі трактатын жатқызуға болады. Алғашқысы «Фадаил инсаниа» (فضائل الإنسانية) /Адами ізгіліктер/ және «Нәйл ас-сағадат» (السعادات) /Бақыттарға қол жеткізу/ деп те айтылады [26, 36 б.].

Ал «Танбиһ ала сабил ас-сағаданың» «Танбиһ ала асбаб ас-сағада» (تنبيه على أسباب السعادة) /Бақыттың себептерінен ояну/, «Рисала ас-сағада» (رسالة السعادة) /Бақыт трактаты/ аталатын нұсқалары да кездеседі [26, 73 б.]. Сондай-ақ, ғалымның «Мин әл-асила ламия уа ажуиба жамиға» (مِنَ الْأَسْئَلَةِ اللَّامِعَةِ وَ الْجَوَابَاتِ)

(الأجوبة الجامعة) /Жарқыраған сұрақтар мен толымды жауаптар/ трактаты әл-Қифтидің «Ихбар әл-уламасында» «Әл-фусул әл-мунтазаға мин ал-ахбар» (الفصول المنتزعة من الأخبار) /Хабарлардан үзінді бөлімдер/ деп беріледі [29, 118 б.].

Дегенмен, кез-келген автордың өзінің еңбегіне түрлі ат беруі мүмкін емес. Туынды атауы көшірушілер тарапынан өзгеріске ұшырауы немесе көшіріп отырған адамның қолына еңбектің толық нұсқасы түспеуі мүмкін. Болмаса шығарманың автор қолтаңбасымен жазылған мұқабасы жоғалып, не жазулары көрінбей қалуы мүмкін. Аталған жағдайларға байланысты көшіруші немесе зерттеуші шығарманы мазмұнына сай келетін атаумен атап, көшіріп, өңдеп, жарыққа шығаруы да ықтимал. Сондықтан еңбектің автор жазған атауын нақтылау өте маңызды. Әйтсе де, Әбу Насыр әл-Фараби мұраларын зерттеудегі бір қиындық – шығармаларының авторлық қолжазбалары ғалымның ғылыми өмірі өткен араб елдерінің өзінде сақталмағандығы.

«*Рисала фи-с Сиасаның*» қолжазба нұсқаларының бірнешеуінде өзгеріске ұшырамаған сөз «*ас-сиаса*» (السياسة) /саясат/. Автор бұл туындысында адам баласының өмір-тіршілігінде өз мінез-құлқын түзету, нәпсісін тәрбиелеу, өзін-өзі басқару, басшымен, отбасымен, дос-жарандарымен, дұшпандарымен дұрыс қарым-қатынас орнату, қоғамда өз орнын табу үшін өзіндік саясаты болуы керек, әр жағдайға қатысты саясат ұстануы тиіс дегенді сол дәуірдегі «*сиаса*» яғни «саясат» анықтамасымен танытады.

Ал, трактаттың ең көне нұсқасы саналатын «*Кәлам әби Наср әл-Фараби фи Уасайа...*» қолжазбалық атауындағы «*уасайа*» (وَصَايَا) сөзі – араб тіліндегі «*уасиа*» (وَصِيَّةٌ) /өсиет, өсиет ету/ сөзінің көпше түрі болса, «*Әл-Мауъиза*» нұсқасындағы «*мауъиза*» (مَوْعِظَةٌ) – «*уаъаза*» (وَعِظَ) /уағыздау, уағыз айту, насихат беру, өсиет айту/ етістігінен жасалып, қазақ тіліндегі «уағыз», «насихат», «өсиет» ұғымдарын береді.

Олай болса, трактаттың қолжазбалық атауларының ешқайсысы кітаптың мазмұнына қайшы емес деуге болады. Себебі еңбектің атауын құраушы негізгі элементтер «саясат», «уағыз», «өсиет» сөздері мағыналық жағынан бірін-бірі толықтырып, автор туындысының жанрына қатысты негізгі ойтұжырымдарды беріп тұр деуге болады. Жалпы айтқанда, Әбу Насыр әл-Фарабидің «*Рисала фи-с Сиаса*» трактаты адам баласының өмір тіршілігінде әркез саясат ұстанымдарына иек артуы тиіс екенін ұғындыратын насихат беру, уағыз айту, өсиет ету сарынында жазылған еңбек.

Әдебиеттер тізімі

1 Дербісәлі Ә. Исламның жауһарлары мен жәдігерліктері. Тарихи-филологиялық зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 2008. – 488 б.

2 Дербісәлі Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. Тарихи-филологиялық зерттеулер. – Алматы: Рауан, 1995. – 200 б.

- 3 Cheikho, Luis. Notice sur un ancien manuscrit arabe. Actes du Onzième Congrès International des Orientalistes. – Paris, 1897. – P. 42–125.
- 4 Cheikho, Luis. Fi Duh ua haqiatihî. // Al-Mashryq. Revue Qatholique Bimensuelle. Beyrouth, (3) 16, 1897. – P. 1105-1113.
- 5 Al Farabi. Risala fi-s siyasa. // Al-Mashryq. Revue Qatholique Bimensuelle (ed: Cheikho Luis). Beyrouth, (14) 100, 1901. – P. 648-653.
- 6 Safa Zhirjis. Ta'rif bagd mahtutat fi maktabati. // Al-Mashryq. Revue Qatholique Bimensuelle (ed: Cheikho Luis). – Beyrouth, 1913. – 178 p.
- 7 Huseyin Ali Mahfuz. Al Farabi fi murahzagati-l arabya. – Bagdad, 1975. – 536 p.
- 8 Mahdi Muhsin. Al-Farabi's Kitabu-l Beirut milla ua nusuh uhra. [The book of religions and other texts]. – Beirut: Daru-l mashryq, 1991. – 147 p.
- 9 Halyfa Hazhy. Kashf az-zunun an asamy al-kutub ya-l funun. [Disclosing Opinions on Book Titles and Branches of Science]. – Cairo: Daru ihya turas al-arabi, 1957. – 631 p.
- 10 Ibn Abi Usaibia. Uyun al-anbia fi tabaqati-l atiba [Source of news about groups of doctors]. Beirut: Darul fykr [House of thought]. – Cairo: Daru ihya turas al-arabi, 1957. – 560 p.
- 11 As Safady. Al-Wafi bi-l bi-l Uafayat. [The Complete Collection of Biographies of Deceased Persons or The History of AsSafadi]. – Damask: Sharkya, 1931. – 480 p.
- 12 Cheikho Luis. Makala falsafya qadya li bagd falasyfatyl arab myslymyn ua nasara. [An old philosophical article by some famous Arab philosophers, Muslims and Christian]. Beyrouth, 1911. – 491 p.
- 13 Mishauayih Ibn Yaqub. Zhauidan [zhaudan] khard. [Eternal Wisdom]. (Ed: Abdu ar-Rahman Badaui). – Cairo: Maktabatu-l misrya, 1952. – 690 p.
- 14 Ahmed Aref. Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası [Bibliography of Farabi's works [Bibliography of Farabi's works]. Belleten. – Ankara, C. XV. (57) 120. 1951. – P. 15-18.
- 15 Fuâd Abdülmünim Ahmed. Mukaddime. [Introduction]. (Mecmu' fi's-siyâse, Risâle fi's-siyâse), Müessesese Sebâbi'l-Câmi'iyye, 2. Baskı, Iskenderiye 1982. – 230 p.
- 16 Abdülaziz es-Sirvân. Ehemmiyyetü'l-kitâb. [Significance of the book]. (Fârâbî, Usûl ve kavânîn siyâsiyye ye'ummu nef'uhâ cemî'a men iste'melehâ), – Dârü'l-Celîl, Sam 1991. – 122 p.
- 17 Al Farabi. As-Siyasa ash-Shargya Li Abi Nasr Al-Farabi. As-Siyasa ash-Shargya. Mazhmuga rasayl. [Sharia policy]. Treatise Collection. – Beirut, 2003. – 210 p.
- 18 Fatih Toktaş. Farabi ve Risale fi'-s Syase. [A treatise on politics]. [A treatise on politics]. //Dokuz Eylül üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, – İzmir, 2009. (29) – P.175-216.
- 19 Fatih Toktaş. Risale fi'-s Syase'nin tahkiki. [Studying a Treatise on Politics]. //Dokuz Eylül üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir, 2011, (33) – P. 39-151.
- 20 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Ahmed III қолжазбасы (3185/4).
- 21 M.Dunlop Introduction. The Fusul al-Madani of al-Farabi. Cambridge University Press. Cambridge, 1961. – 270 p.
- 22 عثمان أمين. التعليقات على إحصاء العلوم. القاهرة 1961. 147 p.
- 23 حسين علي محفوظ. الفارابي في المراجع العربية. بغداد 1975. – 322 p.
- 24 جعفر آل ياسين. الفارابي في حدوده و رسومه. عالم الكتب 1985. – 212 p.
- 25 Bayraktar Bayraklı. Farabi'de Devlet felsefesi, Doğuş Yayın ve Dağıtım. – Istanbul, 1983. – 171 p.
- 26 İbrahim Ağah Çubukçu. Türk Filozofu Farabi'nin Din felsefesi. // Ankara üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. XIV Ankara, 1966. – P. 70-110.

- 27 Ali Durusoy. Klassiker Niçin Okunmalı. Klassik Yayınları. – İstanbul, 2007. – 216 p.
28 Әбу Насыр әл-Фараби. Саясат жайлы трактат. (ауд. – Хаван А.) – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 169 б.
29 Shams ad-Din, Ahmad. Al-farabi. Hayatuhu, Asarugu, falsafatuhu. [Abu Nasr al-Farabi. his life, influence and philosophy]. – Beirut: Scientific Books House, 1990. – 108 p.
30 Ibn Abi Usaibia. Uyun al-anbia fi tabaqati-l atiba. [Source of news about groups of doctors]. Beirut: Darul fykr, 1957. – 360 p.
31 إخبار العلماء بأخبار الحكماء. أبو الحسن القفطي. Abul-Hassan Al-Qafti. [Tell the scholars the best of the wise]. – Cairo: Dar-ul kutub, 1903. – 360 p.

Transliteration

- 1 Derbisali Absattar. Islamnin zhauharlary men zhadigerliktery. [Masterpieces and Relics of Islam]. – Almaty: Zhazushy, 2008. – 488 b.
2 Derbisali Absattar. Kazak dalasynyn zhuldyzdary [Stars of the Kazakh Steppe]. Historical and philological research. – Almaty: Rauan, 1995. – 200 b.
3 Cheikho, Luis. Notice sur un ancien manuscrit arabe. Actes du Onzieme Congres International des Orientalistes. Paris, 1897. – P. 42–125.
4 Cheikho, Luis. Fi Duh ua haqiatih. // Al-Mashryq. Revue Qatholique Bimensuelle. Beyrouth, (3) 16, 1897. – P. 1105-1113.
5 Al Farabi. Risala fi-s siyasa. // Al-Mashryq. Revue Qatholique Bimensuelle (ed: Cheikho Luis). Beyrouth, (14) 100, 1901. – P. 648-653.
6 Safa Zhirjis. Ta'rif bagd mahtutat fi maktabati. // Al-Mashryq. Revue Qatholique Bimensuelle (ed: Cheikho Luis). – Beyrouth, 1913. – P.168-178.
7 Huseyin Ali Mahfuz. Al Farabi fi murahzagati-l arabya. – Bagdad, 1975. – 536 p.
8 Mahdi Muhsin. Al-Farabi's Kitabu-l Beirut milla ua nusuh uhra. [The book of religions and other texts]. – Beirut: Darul mashryq, 1991. – 147 p.
9 Halyfa Hazhy. Kashf az-zunun an asamy al-kutub ya-l funun. [Disclosing Opinions on Book Titles and Branches of Science]. – Cairo: Darul ihya turas al-arabi, 1957. – 631 p.
10 Ibn Abi Usaibia. Uyun al-anbia fi tabaqati-l atiba [Source of News About Groups of Doctors]. Beirut: Darul fykr [House of thought]. – Cairo: Darul ihya turas al-arabi, 1957. – 560 p.
11 As Safady. Al-Wafi bi-l bi-l Uafayat. [The Complete Collection of Biographies of Deceased Persons or The History of AsSafadi]. – Damask: Sharkya, 1931. – 480 p.
12 Cheikho Luis. Makala falsafya qadya li bagd falasyfatyl arab myslymyn ua nasara. [An old Philosophical Article by Some Famous Arab Philosophers, Muslims and Christian]. Beyrouth, 1911. – 491 p.
13 Mishauayih Ibn Yaqub. Zhauidan [zhaudan] khard. [Eternal Wisdom]. (Ed: Abdu ar-Rahman Badaui). – Cairo: Maktabatu-l misrya, 1952. – 690 p.
14 Ahmed Aref. Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası [Bibliography of Farabi's works [Bibliography of Farabi's works]. Belleten. – Ankara, C. XV. (57) 120. 1951. – P. 15-18.
15 Fuâd Abdülmünim Ahmed. Mukaddime. [Introduction]. (Mecmu' fi's-siyâse, Risâle fi's-siyâse), Müessesese Sebâbi'l-Câmi'iyye, 2. Baskı, Iskenderiye 1982. – 230 p.
16 Abdülaziz es-Sirvân. Ehemmiyyetü'l-kitâb. [Significance of the book]. (Fârâbî, Usûl ve kavânîn siyâsiyye ye'ummu nef'uhâ cem'â men iste'melehâ), – Dârü'l-Celîl, Sam 1991. – 122 p.
17 Al Farabi. As-Siyasa ash-Shargya Li Abi Nasr Al-Farabi. As-Siyasa ash-Shargya. Mazhmuga rasayl. [Sharia policy]. Treatise Collection. – Beirut, 2003. – 210 p.
18 Fatih Toktaş. Farabi ve Risale fi's Syase. [A treatise on politics]. [A treatise on politics]. // Dokuz Eylül üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, – İzmir, 2009. (29) – P.175-216.

- 19 Fatih Toktaş. Risale fi'-s Syase'nin tahkiki. [Studying a Treatise on Politics]. //Dokuz Eylül üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir, 2011, (33) – P. 39-151.
- 20 Al-Farabi. Makala fi-s Syase. [Article on Politics].The Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Ahmed III manuscript (3185/4).
- 21 M. Dunlop Introduction. The Fusul al-Madani of al-Farabi. Cambridge University Press. Cambridge, 1961. – 270 p.
- 22 «تره اقللا، مول عللا ءاصلح | يل ع تناقيل عمتلا. نيمأ نامثع» Osman Amin [Comments about science statistics].Cairo, 1961. 147 p.
- 23 عثمان أمين. التعليقات على إحصاء العلوم. القاهرة. Osman Amin [Comments about science statistics]. – Cairo, 1961. 147 p.
- 23 حسين علي محفوظ. الفارابي في المراجع العربية. بغداد Husseini Ali Mahfouz. [Al-Farabi in Arabic references]. – Baghdad, 1975. – 322 p.
- 24 جعفر آل ياسين. الفارابي في حدوده و رسومه. عالم الكتب Jaafar Al Yasin. [Al-Farabi in his limitations and fees]. The world of books. 1985. – 212 p.
- 25 Bayraktar Bayraklı. Farabi'de Devlet felsefesi, Doğuş Yayın ve Dağıtım. – Istanbul, 1983. – 171 p.
- 26 Ibrahim Ağah Çubukçu. Türk Filozofu Farabi'nin Din felsefesi. // Ankara üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. XIV Ankara, 1966. – P. 70-110.
- 27 Ali Durusoy. Klassiker Niçin Okunmalı. Klassik Yayınları. – İstanbul, 2007. – 216 p.
- 28 Әбу Насыр әл-Фараби. Саясат жайлы трактат. (ауд. – Хаван А.) – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 169 б.
- 29 Shams ad-Din, Ahmad. Al-farabi. Hayatuhu, Asarugu, falsafatuhu. [Abu Nasr al-Farabi. his life, influence and philosophy]. – Beirut: Scientific Books House, 1990. – 108 p.
- 30 Ibn Abi Usaibia. Uyun al-anbia fi tabaqati-l atiba. [Source of news about groups of doctors]. Beirut: Darul fykr, 1957. – 360 p.
- 31 أبو الحسن القفطي. إخبار العلماء بأخبار الحكماء. Abul-Hassan Al-Qafti. [Tell the scholars the best of the wise]. – Cairo: Dar-ul kutub, 1903. – 360 p.

Хаван А., Мустафаева А.А.

Изучение трактата Абу Насра аль-Фараби «Рисала фи-с Сиаса»

Аннотация. Со времен обретения независимости казахским народом в духовной жизни народа произошли большие перемены. Такие проекты, как: «Культурное наследие» (2011 г.), «Народ – в потоке истории» (2015 г.), «Семь граней Великой степи» (2018 г.), реализованные в рамках независимости, а также в 2020 г. при поддержке международных организаций, таких как ЮНЕСКО, ИСИСКО было проведено мероприятие по случаю 1150-летия со дня рождения Абу Насра аль-Фараби (260/870 г.х. - 339/950 г.х.). Благодаря таким организованным мероприятиям появилась прекрасная возможность восстановить письменное наследие ученых и мыслителей. Несмотря на то что, многие восточные ученые, в том числе и Абу Наср аль-Фараби, родились и выросли в древних казахских степях, но большую часть своей жизни провели за пределами казахских степей. В зарубежных библиотеках и архивах были сохранены редчайшие рукописи Абу Насра аль-Фараби. Это дало возможность исследовать и вернуть научные труды и рукописи в свои родные края.

В рамках «Года Фараби» (2020) казахстанские ученые провели комплексные исследования в области поиска письменного наследия мыслителя, сохранившегося в мировых архивах, сбора рукописей, чтения, исследований. Были проведены многочисленные научные конференции и симпозиумы для анализа, интерпретации, признания и популяризации наследия и идей ученого. После обретения Республикой Казахстан историче-

ской независимости (1991 год) Казахский национальный университет (КазНУ) имени аль-Фараби организовал поиски, сбор, изучение, перевод и научное описание рукописей аль-Фараби в мировых архивах. В рамках этого проекта в мировых архивах и редких коллекциях были обнаружены рукописи труда ученого «*Рисала фи-с Сиаса*» («Трактат о политике») под разными названиями. В статье представлен историко-хронологический порядок научного исследования произведения казахского мыслителя Абу Насра аль-Фараби «*Рисала фи-с Сиаса*» (Трактат о политике).

Ключевые слова: наследие аль-Фараби, «*Рисала фи-с Сиаса*», рукопись, архив, источниковедение.

Khavan A., Mustafaeva A.

Studying of Abu Nasr al-Farabi's Treatise "Risala fi-s Siyasa"

Annotation. Since the time of gaining independence by the Kazakh people, great changes have taken place in the spiritual life of the people. Projects such as: "Cultural Heritage" (2003), "People in the Stream of History" (2013), "Seven Edges of the Great Steppe" (2018), implemented within the framework of independence, as well as in 2020. with the support of international organizations such as UNESCO, ISISCO, an event was held on the occasion of the 1150th anniversary of the birth of Abu Nasr al-Farabi ((260/870 AH - 339/950 AH)). Thanks to such organized events, there was a great opportunity to restore the written heritage of scientists and thinkers. Despite the fact that many eastern scientists, including Abu Nasr al-Farabi, were born and raised in the ancient Kazakh steppes, they spent most of their lives outside the Kazakh steppes. The rarest manuscripts of al-Farabi were preserved in foreign libraries and archives. This made it possible to investigate and return scientific works and manuscripts to their native lands.

As part of the "Year of Farabi" (2020), Kazakh scientists conducted comprehensive research in the field of searching for the written heritage of the thinker, preserved in world archives, collecting manuscripts, reading, and researching. Numerous scientific conferences and symposiums have been held to analyze, interpret, recognize and popularize the heritage and ideas of the scientist. After the Republic of Kazakhstan gained historical independence (1991), the Kazakh National University (KazNU) named after Abu Nasr al-Farabi organized the search, collection, study, translation and scientific description of al-Farabi's manuscripts in the world archives. As part of this project, manuscripts of the work of the scholar *Risala fi-s Siasa* (Treatise on Politics) under various titles were found in the world's archives and rare collections. The article presents the historical and chronological order of the scientific study of the work of the Kazakh thinker Abu Nasr al-Farabi (260/870 AH - 339/950 AH) «*Risala fi-s Siyasa*» (Treatise on Politics). The article presents the historical and chronological order of the scientific study of the work of the Kazakh thinker Abu Nasr al-Farabi «*Risala fi-s Siyasa*» (Treatise on Politics).

Key words: heritage of Al-Farabi, «*Risala fi-s Siyasa*», manuscript, archive, source study.